

החלום כמורה דרך מוסרי

נתנאל פרי¹

תקציר:

על פי הגישה היונגיאנית ההתפתחות המוסרית מושפעת משני יסודות בסיסיים: יסוד אחד הינו המוסר הקולקטיבי (הסופראגו), שנוסד ע"י ההפנמה של ערכים ונורמות של הדמויות ההוריות והסביבה החברתית, והקשור לאגו ולפרסונה. היסוד השני הינו המוסר האישי (קול המצפון), המצוי כארכיטיפ באדם באופן מולד וטבעי, והקשור לסלף. על פי יונג ונוימן, קיים מתח תמידי בנפש, בין שני אספקטים אלו, וחשוב לאזן ביניהם כדי שהאישיות תוכל להגיע לידי אינטגרציה ולידי מימוש עצמי.

המאמר דן בשני ההיבטים הללו ובוחן את ההשלכות שיש להם באשר לעמדה המוסרית שאמור לנקוט המטפל בסיטואציה הטיפולית. מחד המטפל אמור ללוות את התהליך הטיפולי ללא עמדה פטרונית ושיפוטית ביחס לקונפליקטים המוסריים שהמטופל מעלה. עם זאת, חשוב שהמטפל ידגיש, כפי שמציע בובר, היבטים אובייקטיביים של אשמת המטופל, כחלק משמעותי של התהליך הטיפולי, ולא להתייחס אליהם בסלחנות רבה מידי או מתוך נקיטת עמדה ניטרלית.

החלומות של המטופל, מבטאים בין היתר, את הקונפליקטים המוסריים של המטופל, ואת אשמתו האובייקטיבית והסובייקטיבית. בצורה זו, הם יכולים לאפשר למטופל לבחון את הדילמות המוסריות המעסיקות אותו, באופן מוחשי וסימבולי. בנוסף לכך, דרכם ניתן לברר מהו המסר המגיע מן הסלף, והנותן ביטוי לקול המצפון. המטפל יכול להיעזר בחלומות המטופל, המשמשים כמדריך מוסרי, כדי לכוון אותו להגיע, לידי תובנה והשלמה רבה יותר, עם הדילמות המוסריות בהן הוא נתון.

מילות מפתח: מוסר, חלומות, יונג.

¹ פסיכולוג קליני M.A. ואנליטיקאי יונגיאני. חבר במכון הישראלי לפסיכולוגיה יונגיאנית.

סיפור גירושו של אדם מגן עדן, לאחר שאכל מפרי עץ הדעת ולמד להבחין בין טוב לבין רע, מסמל שלב בהתפתחות המוסר בהיסטוריה האנושית. התפתחות זו הייתה כרוכה ביציאה של האדם ממצב של חוסר מודעות אל התובנה החברתית ואל היווצרותה של תרבות. נראה שכדי להיות מוסרי הוא נדרש, בתהליך שנמשך אלפי דורות, לתפוס מרחק מהטבע הפראי שלו, להתבונן במעשיו ולבנות לעצמו מערכת של מידות וערכים חברתיים. עם זאת, המשמעות של היות מוסרי אינה מתבטאת רק באילוף הדחפים התוקפניים והמיניים, או בסובלימציה שלהם לצרכי הסתגלות ומימוש של יעודים חברתיים. על פי הגישה היונגיאנית, ההתפתחות המוסרית מושפעת גם מיסוד אינדיבידואלי, רוחני, ודתי הקיים באדם באופן מולד, ושבלעדיו יהיה קשה להבין חלק משמעותי מן ההתנהגות האנושית.

פרויד⁽¹⁾, בספרו "טוטם וטאבו", ניסה לעקוב אחר ההתפתחות המוסרית בהיסטוריה האנושית תוך שילוב של השערות מתחומי האנתרופולוגיה, הפסיכואנליזה וההיסטוריה של הדת. הוא תאר אב קדמון, קנאי ומטיל אימה, ששלט בשבט ושמר את הנשים לעצמו. כאשר בניו בגרו הוא גירש אותם מחשש שהם ירשו את מקומו ויפגעו במעמדו. בשלב מסוים החליטו הבנים הדחויים להתאחד, הכו את האב הקדמון למוות, טרפו את בשרו והשתלטו על ממלכתו ונשותיו. מאחר והיו לבנים רגשות סותרים לגבי הרצח, נתקפו חרטה שהתבטאה ברגשות אשם עזים. פרויד הניח שלאחר מות האב דמותו הפכה משמעותית פי כמה, וכדי למתן את רגשות האשם, הם אסרו על עצמם את הנשים ששחררו. בצורה זו הם קבעו את שני כללי הטאבו היסודיים של הטוטמיזם: איסור הריגת האב ואיסור כיבוש האם.

תיאורית הטוטם זכתה לביקורת נוקבת מצד חוקרים אנתרופולוגיים. הם טענו שהיא נשמעת כסיפור של מיתוס, יותר מאשר כתיאוריה בדוקה של התפתחות היסטורית אנתרופולוגית. עם זאת נראה שפרויד דבק בתיאור זה גם מתוך צורך לבסס את ההסבר שלו, על התסביך האדיפאלי והיווצרות הסופראגו. לדעתו של פרויד מעשה זה הטביע את

חותמו בנפש האנושית כך שאצל כל ילד מופנמים ערכי המוסר של האב בשלב האדיפאלי, כדרך להתגבר על המשאלות האינצסטואליות. על פי גישתו, האב מייצג את הערכים והנורמות החברתיות כמו גם את השאיפות של האני האידיאלי. על ידי ההזדהות של הילד עם האב הוא מפנים את הערכים החברתיים ויכול לשלוט ביצרים התוקפניים והליבידינאליים שקיימים באיד. המוסר אם כן מתמסד בנפש הילד ע"י הפנמה של ערכים חברתיים חיצוניים, המנוגדים בהווייתם לנטייתו של האיד. הלא מודע, על פי פרויד, הפועל על פי עקרון העונג הינו המקור לחלק הפראי, הפרימיטיבי והבלתי מוסרי שבאדם.

מלאני קליין(2) שהתיאוריה שלה מבוססת על יחסי אובייקט טוענת שהאני העליון מתפתח בשלב ראשוני ומוקדם יותר, עוד לפני השלב האדיפאלי. היא מציינת שהתינוק בשנתו הראשונה, עורך הפנמות של חלקי אובייקט של האם, כמו השד ומפצל אותם לאובייקטים רעים - רודפניים ולאובייקטים טובים - אידיאליים. בשלב של העמדה הסכיזופראנואידית הילד משליך את התוקפנות המולדת שבו על חלקי האובייקט הרעים והאני העליון נוצר תחילה מתוך החשש מעונש מפני החלקים הרודפניים שיפגעו בעצמי. מאוחר יותר, בשלב של העמדה הדכאונית האם נתפסת כאובייקט שלם. בשלב זה מתפתחים רגשות האשמה מתוך הפחד שהדחפים התוקפניים יפגעו באם, ויגרמו לאובדנו של האובייקט האהוב.

פרויד ומלאני קליין רואים איפוא את האני העליון כמבנה נפשי שנוצר ומתפתח מתוך הזדהות והפנמה של אובייקטים וערכים חיצוניים. הסופראגו מקבל את עוצמתו המאיימת מן האנרגיה התוקפנית שבלא מודע, שמושלכת אל האובייקט ומוחזרת אל העצמי.

לעומת זאת יונג מדגיש שהאספקט המוסרי המצפוני, קיים באדם באופן טבעי ומולד ומקורו בסלף. (הסלף היונגיאני, שונה מהעצמי של יחסי האובייקט, ונחשב ליסוד האלוהי בנפש האדם. הוא מהווה את המרכז והגרעין של כל האישיות, מכיון ומאזן אותה ודואג לאינטגרציה ולאיחוד הניגודים שבתוכה). אומנם הפרסונה, שהיא מערך ההסתגלות של היחיד לחברה, נלמדת ומופנמת אף היא, כמו הסופראגו, מן הסביבה ההורית והחברתית. עם זאת לא רק היא יוצרת את תחושת האשם אצל האדם שחוטא. לדברי יונג, קיים יסוד

פנימי רוחני ודתי בעצמי, אשר מעורר את רגש האשם, ועוזר לווסת בין צרכים שונים הקיימים בנפש. האשמה שאדם חש, נועדה בין השאר, למנוע חוסר איזון פנימי בין מגמות שונות בתוכו ולא רק כדי לסגל את האישיות לחיי החברה. יונג מחזיר את זירת ההתרחשות המוסרית אל תוך הנפש ולמעשה ניתן לומר שהוא רואה את ההתפתחות המוסרית כתולדה של המתח בין האגו לעצמי. הדיאלוג בין האספקט המוסרי המולד שקיים באופן טבעי באדם לבין המוסר הקולקטיבי, בא לידי ביטוי בחלום.

בספר "הפסיכולוגיה של החלום", מתאר יונג(3) חלום של איש צעיר שהגיע אליו לטיפול. בעזרת חלום זה הוא עורך השוואה, בין האופן שהוא מפרש חלומות לבין הפרוש הפסיכואנליטי. בו זמנית הוא גם נותן ביטוי לערך המיוחד של החלום כמורה דרך מוסרי. החלום הוא קצר והוא מסופר כך:

"אני עומד בגינה זרה וקוטף תפוחים מאחד העצים. אני מביט סביבי בזהירות לבדוק אם אין איש רואה אותי".

האסוציאציות שמובאות ע"י הפציינט הינן: הרגשת האשמה שהפציינט חש בחלום מזכירה לו שפגש ברחוב יום קודם לכן בחורה שהכיר ואז עבר חברו לידו והוא הרגיש אשמה ומבוכה. התפוח קשור אצלו לסיפור גן עדן והוא טען בפני המטפל שאף פעם לא הבין למה האדם נענש ע"י אלוהים לאחר שאכל את התפוח. זה הזכיר לחולם שגם ע"י אביו הוא נענש בעבר על כל מיני מעשים מבלי שהוא הבין את הסיבה. הוא זכר למשל שפעם נענש על כך שצפה בסתר בנערה שמתרחצת. כאן הוא התוודה שלאחרונה החל ברומן עם בחורה שהקשר עמה הינו על המישור המיני בעיקר.

יונג מסביר, שהאופן שבו פרויד היה מפרש את החלום, הינו שהחינוך השמרני והמוסרי שנכפה על האיש בגיל צעיר, דיכא אצלו את המשאלות המיניות ועורר בו מבוכה ואשמה. הפנטזיות המיניות של המטופל, שמיוצגות ע"י קטיפת התפוח, אינן מתיישבות עם ההיבט המוסרי שהופנם דרך ההזדהות עם האב. לכן דואג הצנזור שהוא חלק מן הסופראגו לטשטש משאלות אלו, ולהציגן באופן מוסווה וסמלי.

לעומת זאת, הפירוש של יונג, הינו שהחלום נחלם כדי להגיד למטופל משהו, שהאני שלו מתנכר אליו. על פי הגישה היוגיאנית לחלום תפקיד תכליתי והוא מהווה מסר שבא מן העצמי אל האגו.

המטרה של חלום זה, היא להציג את יחסיו של המטופל עם נשים באופן מאשים, מכיוון שהתודעה שלו מתעלמת מן הצד הלא מוסרי שכרוך ביחסים אלו. החולם לא ראה פסול בכך שהוא שוכב עם אותה בחורה בצורה אינטרסנטית ולא מחייבת, שהרי גם חבריו נוהגים באופן דומה. ועם זאת משהו בתוכו פנימה, שהוא קולו של המצפון האישי, אומר לו שהמעשה אינו נכון.

על פי הגישה היוגיאנית, החלום אינו מנסה לעוות או לטשטש משאלות אסורות, אלא מתכוון להדריך את האגו בצורה סימבולית להתייחסות מאזנת, ובאופן שנותן ביטוי למכלול הצרכים הנפשיים של החולם. יונג מתאר אדם זה כמו אחד שמאפשר לצורך המיני שבו להשתלט על יתר הצרכים בצורה לא בריאה. הוא מדמה אותו לאדם שנוקט בדיאטה לא מאוזנת לגוף. לדעתו האספקט המוסרי של האדם חשוב ומשפיע על האישיות לא פחות מן הדחף המיני. לדבריו כדי שהאישיות תגיע לשלמות ולעצמאות הכרחי שתהא אינטגרציה גם של היסוד המוסרי בנפש.

יונג התייחס אל המיתוס כחלום הקולקטיבי של התרבות האנושית ואילו החלום מוצג כמיתוס הפרטי של האינדיבידואל. גם במיתוס הקונפליקט שבין המוסר הקולקטיבי לבין המוסר האינדיבידואלי, מקבל ביטוי. הקונפליקט המוסרי שבין אנטיגונה לאיסמינה בטרגדיה היוונית של סופוקלס, מסמל את שני המקורות השונים הללו, של היסוד האתי בנפשו של האדם. מקור אחד הוא קולו של המצפון שנובע מן הסלף ומקור שני הבא מן הסופראגו או הפרסונה ושקשור יותר לאגו.

אנטיגונה(4) בתו של אדיפוס, לא יכלה להסכים לגזרת דודה קריאון, מלך תבאי, שפקד להפקיר את גופת אחיה למאכל לחיות השדה. איסמינה אחותה, המסמלת את האישיות הקונפורמית, נוטה לקבל את גזרת המלך המייצג את החוק ואת הערכים החברתיים. אנטיגונה הנאמנה לקול הפנימי שלה, מחליטה לקבור את אחיה למרות היותה מודעת לעונש הצפוי לה. כאשר קריאון מנסה להוכיח אותה על כך היא עונה לו שחוקי האלים,

המצווים לכבד את זכר המת, הם נצחיים וקיימים מאז ומתמיד. לפיכך כאשר תעמוד בבוא היום בפני משפט האלים לא תוכל לתרץ את הפרתם בשל פחד מפני גזרת מלך בשר ודם. איסמינה מושפעת יותר מן הסופראגו המייצג את הנורמות החברתיות שהופנמו ע"י הזדהות עם האב ונותן ביטוי למוסר הקולקטיבי. עם זאת הסופראגו אינו יכול להיות הגורם המשמעותי שמשפיע על התנהגותה של אנטיגונה שנובעת מתוך יסוד פנימי ששוואף לצדק. קול המצפון, המצוי, על פי הגישה היונגיאנית, בכל אדם באופן מולד כארכיטיפ של המוסר האינדיבידואלי, יכול לייצג באופן נאמן יותר את עמדתה של אנטיגונה.

אריך נוימן(5) ממשיך את הקו שמתאר יונג ביחסו אל המוסר האנושי ואל קול המצפון כיסוד שנועד לאזן בין מגמות מנוגדות בנפש. בספרו "פסיכולוגיית המעמקים ומוסר חדש" מבקר נוימן את המוסר האנושי המכונה ישן שעומד חסר אונים לשלוט ברוע. נוימן טוען שהמוסר הישן והשמרני דורש מהאדם להיות טוב ואוסר עליו להיות רע. מוסר זה מטרתו להכחיד את הצל, שהוא הצד השלילי והמודחק שבאישיות. זהו מוסר חלקי המתרכז בעמדת התודעה ואינו מביא בחשבון ואינו מעריך את המגמות הקיימות בלא מודע. לדברי נוימן הדבר יוצר חוסר אינטגרציה וגורם לפיצול ומתח עז בנפש האנושית. הוא מציע מוסר חדש, שבו המטרה אינה שהיחיד יהיה טוב במובן המקובל והקולקטיבי. המטרה של המוסר החדש הינה שהאדם ידע לקבל גם את הצדדים השליליים והמודחקים שבו מבלי להכחישם. הדבר אפשרי כאשר הכוחות השליליים זוכים בטיפול ובשימוש ביודעין בתוך תהליך הגשמת האישיות. נוימן משווה את נפש האדם כמו לחבר של עמים שקיימות בו מדינות פרימיטיביות ומודרניות בדרגות התפתחות שונות. בחבר עמים זה מתקיימים זה בצד זה יסודות אתאיסטיים ודתיים, יצריים ורוחניים, הרסניים ובונים. על פי המוסר החדש, הכרחי להתחשב בכל אחד מהיסודות או מקבוצות כוח אלו באישיות האדם כמו בין עמים ומדינות, כיוון שאחרת צפויים מלחמות ומאבקים שיגרמו לזעזועים ולהרס רב. באוטוביוגרפיה של יונג(6) "זכרונות חלומות מחשבות" הוא מוסיף ברוח דברים אלו לדבריו של נוימן. הוא כותב שהכרעות מוסריות אינן יכולות להתקבל רק בצמוד לנורמות ולחוקים חברתיים מוגדרים. לדבריו בכל הכרעה מוסרית מעורבים ערכים שונים ולעיתים מנוגדים שאנו חייבים לערוך אבחנה ולשפוט על פי הם באופן עצמאי.

לדברי יונג החלטה מוסרית הינה תמיד גם עניין סובייקטיבי ואישי כמו מעשה אומנות יצירתי. כך יוצא, עד כמה שהדבר ישמע צורם, שלעיתים האדם נדרש לעשות את מה שנחשב לרע על פי המוסר החברתי, כדי להיות מוסרי על פי אמות המידה האישיות שלו.

אבל האם קולו של המצפון האינדיבידואלי שמציעים יונג ונוימן הוא מוסרי יותר מקולו של הסופראגו והמוסר הקולקטיבי? האם קולה הנוקב של אנטיגונה הוא זך יותר מקולה השקול של איסמנה? באופן טבעי נראה שיש נטייה להזדהות רגשית עם אנטיגונה ולהעריך את אומץ ליבה ונכונותה להקריב עצמה למען ערכיה, בעוד איסמנה נתפסת כאישיות קונפורמית וחסרת עמדה משל עצמה. עם זאת קיימת סכנה לא פחותה בהזדהות עם עמדה מתלהמת כמו זו של אנטיגונה שעלולה להוביל לקנאות ולקיצוניות. מתוך כך, עולה השאלה, האם ניתן לסמוך על המוסר האינדיבידואלי שינחה את האדם בצורה הנכונה? ומה אם החלק הרע המצוי באדם הוא בעוצמה רבה? האם גם אז הוא אמור לממשו? לא אחת קורה שאדם מאמין מתוך עמדה אומניפוטנטית וגרנדיוזית שתפיסת הצדק האישית שלו תביא מזור וגאולה לחברה בה הוא חי, כמו למשל במעשיהם של יגאל עמיר או ברוך גולדשטיין מחד, או במעשיהם של השהידים הפלשתינאים מנגד.

אבל נחזור כעת להתייחס לדילמה מוסרית זו, כפי שהיא באה לידי ביטוי בקליניקה. במאמרו של מרטין בובר (7) על אשמה ורגשות אשמה המופיע בספרו "פני אדם", הוא מבקר את הגישות הפסיכולוגיות השונות בטיפול, על כך שהבנתן את המוסריות האנושית הינה חד צדדית. לדבריו הפסיכותראפיסטים מתייחסים אל אשמה כאילו היא רק תוצאה של התייחסות סובייקטיבית פנימית של האדם למעשיו ולשיטתם אין לה למעשה תוקף אובייקטיבי וחיצוני. למעשה אומר בובר שהפסיכותרפיה מתייחסת רק לקיומם של רגשות האשמה ואין היא מתייחסת כלל לקיומה של אשמה אמיתית במובן האקסיטנציאליסטי. אשמה אמיתית לדברי בובר, מתרחשת כאשר אדם פוגע בסדר של העולם האנושי שהוא האדם מודה ומכיר בנחיצותו של סדר זה לכלל האנשים.

הוא טוען כנגדו של פרויד על כך שהוא רואה את המצפון רק כתולדה של הפחד מפני עונש. על פי התיאוריה הפסיכואנליטית, רגש האשמה הנו תוצאה של הגיבוי מצד הסמכויות של ההורים והחברה ונובע מן החשש מפני שלילת האהבה, או כ"מזוכיזם מוסרי שהסדיום של האני העליון בא להשלים אותו".

גם כנגדו של יונג יוצא בובר בעניין זה. הוא טוען שיונג מעניק חשיבות מוגזמת לנקודת המבט האינדיבידואלית בתחושת האשמה, ואינו ער לכך שהאדם יכול להיות אשם באופן אובייקטיבי גם כלפי החברה. על פי הגישה היונגיאנית, הגורם העיקרי בתהליך האינדיבידואליזציה של מימוש העצמיות הוא האינטגרציה של הרוע, בדרך איחוד הניגודים בתוך המבנה של הנפש. לפיכך אומר בובר שאצל יונג האשמה מצויה באדם בעיקר בינו לבין עצמו, אבל אין אנו שומעים הרבה על האשמה שבין האישיות לבין העולם. לדבריו של בובר טיפול באשמה אמיתית שונה מטיפול ברגשות אשמה. באשמה אמיתית המטופל צריך שיהיה נדרש לכפר על חטאו כלפי החברה באופן אקטיבי אם זה ע"י הודאה בחטא, בקשת סליחה מן האדם שניפגע, מתן פיצוי או תרומה כוללת לחברה.

דוגמא לדבריו של בובר, על הגישה הסלחנית מדיי לאשמה אמיתית ע"י הפסיכותרפיה, ניתן לראות בסרט "שם המשחק". (8) בסרט מסופר על פסיכיאטרית מצליחה שמטפלת בצעיר שמתחזה כקורבן של סחיטה. היא מנסה לעזור לו ויוצאת להגן עליו במציאות, באופן קונקרטי מפני חבורת הנוכלים. זאת גם מתוך אמונה מוגזמת בכוחה שכיסתה על משיכה אפלה ולא מודעת להתחבר לחלק הצילי שבתוכה. כתוצאה מכך היא מסתבכת עימם מתאהבת במנהיג הנוכל של החבורה ונופלת ברשתו. כשהיא מגלה את המזימה שנרקחה סביבה היא רוצה לנקום, מתקשה לקחת אחריות על מעשיה שלה ומגיעה בסופו של דבר לידי רצח הנוכל שבו התאהבה. במהלך הדברים היא מנסה לבקש הכוונה ויעוץ מן הפסיכיאטרית המדריכה שלה אולם היא נענית בשטחיות על ידה מבלי שהדברים התבררו, שתניח לעצמה ולא תהיה שיפוטית מידיי כלפי רגשותיה ומעשיה. כך גישה שנוטה להתייחס לאשמה רק כרגשות אשמה, אינה מאפשרת להבחין בנטיית האפלה של הרופאה המטפלת להתחבר לחלק הצילי שבתוכה, ולמנוע מבעוד מועד את התוצאות ההרסניות של מעשיה.

הבעיה המוסרית בה נתון הפציינט מעוררת גם אצל המטפל דילמה ערכית ואתית. מחד החובה הטיפולית קוראת לו לתמוך במטופל ולא לשפוט אותו על מעשיו או עמדותיו. יותר מכך עליו לעזור לו להתמודד עם רגשות האשם המציפים אותו והמאיימים עליו להיקלע למשבר דיכאוני. עם זאת נראה שתפקידו של המטפל הינו לתת גם ביטוי להיבטים אובייקטיביים של אשמת המטופל כלפי הזולת.

דוגמא לכך ניתן לראות במקרה הבא: מטופל בן 36, יליד הארץ, נשוי ואב לילד, הגיע אלי לטיפול בשל משבר דכאוני והתקפי חרדה. המשבר התעורר, עקב תחושת הכישלון שהוא הרגיש בתחום עיסוקו והחשש שהוא יפטר ממקום עבודתו. אביו תואר על ידו כאדם שלא הצליח בעיסוקיו ולא ידע לפרנס מספיק את משפחתו בעבר, והמטופל חשש שמא אף הוא לא יצליח לכלכל את משפחתו בכבוד. כמו כן הקשר של המטופל עם אביו היה רופף והוא חש שאביו מעדיף על פניו את אחיו. באחת הפגישות הוא סיפר את החלום הבא:

"אני נמצא בשכונה של בתים קטנים שבגלל המלחמה, נקרע כבל חשמל ושתי הקצוות הקרועים נופלים בין הבתים. אני רואה אב ובן יוצאים החוצה, והאבא מזהיר את הבן שלא יגע בכבל כדי שלא יתחשמל. למרות זאת, הבן שהוא בגיל ההתבגרות, נוגע בכבל. האבא כועס אז על הבן ואומר לו: למה אתה מוכרח לעשות דווקא את מה שאסור לך לעשות. הבן אומר לאביו שהוא יעשה מה שהוא רוצה ו"מגלה" לו שהוא "הומו". האב מבין שהבן משקר לו רק כדי להכעיס אותו. הוא מתפרץ על הילד ואומר איך זה שגידלתי בן כמוד. אתה בטח לא הבן שלי. אז מופיע בחור בשם עובד (שם בדוי) ומבקש ממני לקשור את הכבל שנקרע. אני מנסה לקשור את הקצוות ולא מצליח. עובד שואל אותי, מה אתה לא יודע איך קושרים כבל? ואני עונה (קצת בצחוק ובהתנשאות), שאני טוב יותר בתיאוריה".

המטופל עד בחלום לדיאלוג קשה בין אב לבנו המשקף כנראה את מערכת היחסים הקיימת בינו לבין אביו. המלחמה שברקע והכבל שניקרע מסמלים ומדגישים לא רק את הקונפליקט והקרע שבין המטופל לבין אביו במציאות, אלא מייצגים גם את ה"קצר" בתקשורת שבין האגו לבין ארכיטיפ האב ברמה האינטראפסיכית. המטופל סיפר שהשכונה בחלום מזכירה את מקום מגוריו כילד. האב שמתואר בחלום מתגלה בעיניו כאב דאגן וחרד מידיי בדומה לאביו. הגילוי של הבן שהוא כביכול הומוסקסואל, אינו אמיתי בחלום והוא נועד לדבריו להרגיז את האב ולגרום לו לאבד עשתונות. המטופל אינו הומוסקסואל והוא משתמש בזהות זו כדי להדגיש את הניתוק שבינו לבין אביו. עם זאת הוא מבטא בכך גם את הכמיהה והחיפוש אחר היסוד האבהי/גברי בעולם (כפי שקיימת, לעיתים קרובות, אצל גברים הומוסקסואלים), כיוון שיסוד זה היה חסר בחייו האישיים. "עובד" מייצג עבור המטופל, במציאות, גבר מצליח ופרקטי שהוא יכול ללמוד ממנו והוא

מציע לו לקשור את שתי קצוות הכבל שנקרע. עם זאת ההתייחסות הזוהרה של המטופל להצעה זו והאמירה בחלום שהוא טוב רק ב"תיאוריה", מדגישה יחס מתנשא שלו הן אל עולם המעשה והן אל אביו שתואר כאיש ארצי ופרקטי. אומנם האב לא הטיב עמו לאורך השנים, אבל עדיין לא מוצדקת גישה מתנשאת, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בחלום. בסופו של דבר יחס כזה כנראה מנתק את המטופל ממקורות האנרגיה הנפשית שלו (ניתוק הכבל מסמל את הניתוק מארכיטיפ האב), והוא מחליש את יכולותיו להתמודד במציאות עם ההיבטים הדורשים את הקשר לארכיטיפ האב. לפיכך הוא נתקף חרדה המבטאת גם את הפחד מפני הקשיים שהוא חש בעולם העבודה הגברי שבו הוא מצוי, וגם את האשמה כלפי האב.

בצד ההבנה וההכלה לקשייו של המטופל ולכעס שלו כלפי אביו, יש מקום להערכתו, בעקבות המסר של החלום, לכוון את האגו גם ליחס יותר צנוע ופחות מתנשא, כלפי ארכיטיפ האב שבנפשו וכלפי אביו שבמציאות.

מחד, המטפל אינו אמור להחזיק בעמדה פטרונית ושיפוטית כלפי המטופל, אבל מאידך מטפל שנוקט עמדה פלוראליסטית מידי או סלחנית כביכול, אף הוא אינו תורם בכך למטופל. המסר שבא מן החלום של המטופל עצמו, (המהווה מורה דרך מצפוני ונועד לאזן את עמדת התודעה), ראוי שיודגש ע"י המטפל.

לעומת זאת אצל מטופל אחר, החלום כקול המצפון הפנימי, מכוון לעמדה מוסרית שהיא פחות מחמירה מן העמדה של הסופראגו הנוקשה.

המטופל פנה לטיפול לאחר שהחל לעבור תהליך של חזרה בתשובה. הוא הושפע בעיקר מבת זוגו, שהגיעה ממשפחה מסורתית, ושכנעה אותו לעבור תהליך זה יחד עמה. עם הזמן נוצרו ביניהם פערים ברצון לשמור על מצוות הדת לגבי נושאים שונים, והדבר פגע בקשר הזוגי ועורר ביניהם מריבות. הוא הגיע לטיפול עם התלבטויות לגבי אמונתו הדתית ותחושה של אשמה על כך שהוא מעוניין להפסיק את תהליך חזרתו בתשובה. מחד הוא הרגיש שהדת מעניקה לו משמעות לחייו, שלווה וביטחון, ומאידך שהוא מתקשה לוותר על ההרגלים החילוניים שלו.

באחת הפגישות הוא סיפר את החלום הבא:

"אני נוסע בבוקר לעבודה ולפני שאני נכנס למשרד אני מוריד את הכיפה שלי ומכניס אותה לכיס כי אני לא מעוניין שישאלו אותי בעבודה שאלות מיותרות אם חזרתי בתשובה. אחר כך

כשאני נכנס לשירותים אני נבהל כי אני מסתכל בראי ורואה שנשר לי שיער רב סביב המקום שאני חובש את הכיפה. פחדתי שקיבלתי עונש בגלל שאני מתבייש לחבוש כיפה בגלוי. בדיוק נכנס איש הניקיון של המשרד לשירותים כדי לנקות ומראה לי שהכיפה שלי נפלה מן הכיס. אני קצת נבוך ולא נעים לי ממנו. הוא מרים את הכיפה מן הרצפה ופתאום אני רואה שהיא כיפה שעשויה מחומר שקוף וקשה מאד להבחין שחובשים אותה. אני לא בטוח שזאת הכיפה שלי אבל הוא אומר לי שגם הרב שלו המליץ לו ללכת עם כיפה כזו והוא נותן לי אותה. פתאום ראיתי שגם הוא חובש כיפה שקופה על הראש והבנתי שגם הוא "חצי דתי" ובתהליך של חזרה בתשובה".

החלום הטריד את המטופל כיוון שלדבריו, משתמע ממנו שהוא עלול להיענש באם הוא ינסה להסוות את היותו דתי בפני אחרים. הוא תיאר שאשתו אכן מבקשת ממנו שיחבוש כיפה תמיד ולא רק בסוף השבוע כאשר הוא בביתו. עם זאת הוא מתקשה לעשות זאת כיוון שהוא חושש שילעגו לו. כמו כן המשמעות של לחבוש כיפה בעבודתו הינה להכריז בפומבי על היותו דתי, דבר שהוא אינו שלם איתו עדיין. האסוציאציה לגבי נשירת שיער ראשו בפתאומיות הייתה להיות חולה וחסר אונים.

אני אומר למטופל שהכיפה ש"המנקה" נותן לו בחלום, מסמלת אפשרות לגיטימית (שניתנה ע"י הרב) להיות "חצי דתי" בינתיים, בהתאם ליכולתו כעת. נראה שעובד הניקיון הדתי למחצה, שמבחין במצבו האמיתי של המטופל, מסמל את היסוד הטריקסטרי שבנפשו שאמור לעזור לו להתמודד עם סופראגו מחמיר ומעניש. יונג (9) מתייחס ליסוד זה המופיע במעשיות העם כדמות צילית חיובית, והעוזר לדמות הגיבור להיות פחות נוקשה בערכיו ולדעת להתגמש ולאזן בין נטיות וצרכים שונים הקיימים בנפשו. במיתולוגיה היוונית היסוד הטריקסטרי/צילי, מתבטא ע"י האל הרמס שהינו שליח האלים. הרמס הוא אל בעל מאפיינים ערמוניים בולטים ומסופר עליו שכבר בלידתו הערים על אפולו וגנב לו את עדריו ומסוגל לגשר בין השמיים (האולימפוס), הארץ והשואל. היסוד שהוא מסמל מאפשר אינטגרציה בנפש בין אלמנטים מנוגדים במהותם כמו בין רוח לבין חומר,

בין קודש לבין חול, ובין ניקיון לבין לכלוך וטומאה. העצמי, המתגלה בדמות הרב שהינו גמיש ולא שיפוטי, מעביר את המסר אל האגו של החולם דרך היסוד הטריקסטרי/צילי.

לסיכום

ניסיתי להתבונן במוסר האנושי בשני היבטים: היבט אחד שבין אדם לחברה ושמתגלה בסופראגו או במוסר הקולקטיבי. ההיבט השני שבין האדם לעצמי שבא לידי ביטוי במצפון האישי. בלשון היהדות אנו מבחינים בהקבלה בחטאים שבין אדם לחברו ובחטאים שבין אדם למקום.

נראה לי שנדרשת מאתנו הסתכלות מאוזנת משני אספקטים אלו בתהליך הטיפול ובהתנהגות בכלל, וכמטפלים אנו נדרשים גם להצביע על הצד השלילי והצילי של כל אחד משני יסודות אלו.

כדי שהאישיות תוכל להגיע לאינטגרציה אנו זקוקים, בין היתר, לאיזון הדדי ולדיאלוג מפצה בין המוסר הקולקטיבי למוסר האינדיבידואלי. קול המצפון, נועד למתן את היסוד הצילי של הסופראגו הנוקשה והקנאי, שדבק בערכים של החברה והמוסר הקולקטיבי. לעומת זאת הסופראגו ביחד עם האגו, אמורים למתן את היסוד הצילי של קול המצפון. שכן גם המוסר האישי יכול להיות מוקצן וקנאי מאד, בשאיפה שלו לצדק מוחלט על פי קריטריונים אינדיבידואליים מידי. נראה, שהחלום כמורה דרך מוסרי, יכול לבטא את הדיאלוג הקיים בין יסודות אלו ומסוגל לעיתים לכוון את האדם להתנהגות ולעמדות מאוזנות יותר, הן ביחס לסביבה והן ביחס של האדם לעצמו.

מקורות:

1. פרויד ז'. טוטם וטאבו ומאסות אחרות. דביר 1988.

2. Segal H., Introduction to the work of Melanie Klein. New York, Basic

.Books, 1973

3. יונג ק.ג. על החלומות – הפסיכולוגיה של החלום. דביר 1987.
4. סופוקלס. אנטיגונה תרגום מיוונית א. שבתאי. שוקן 1990.
5. נוימן א. פסיכולוגית המעמקים ומוסר חדש. שוקן 1963.
6. יונג ק.ג. זכרונות, חלומות, מחשבות. הוצאת רמות אוניברסיטת ת"א 1993.
7. בובר מ. מ. פני אדם. מוסד ביאליק 1962.
8. נעזרתי בהקשר זה, בניתוח שערכה רות שריג, בהרצאה שנתנה על הסרט "שם המשחק", במסגרת תוכנית ההכשרה של האגודה היונגיאנית.
9. Jung CG. On the psychology of the Trickster-Figure. In C.W. Vol 9 part 1. NY: Princeton University. Bollingen Series. 1969